

УДК 94+343.37:[930.25+341.324.5](476)«1941/1945»

Грабянчук Ігар Васільевіч

кандыдат гістарычных навук, дацэнт,
дацэнт кафедры гісторыі і сацыяльных
навук

Мінскі дзяржаўны лінгвістычны
ўніверсітэт

г. Мінск, Беларусь

Ihar Hrabianchuk

PhD in History, Associate Professor,
Associate Professor of the Department
of History and Social Sciences

Minsk State Linguistic University

Minsk, Belarus

e-mail: ivgr7@mail.ru

ПРАЯВЫ ЭКАНАМІЧНАГА ГЕНАЦЫДУ НА АКУПАВАНАЙ НАЦЫСТАМІ ТЭРЫТОРЫІ БЕЛАРУСІ (паводле нямецкіх трафейных дакументаў)

У артыкуле прааналізаваны трафейныя дакументы германскага паходжання, якія захоўваюцца ў Нацыянальным архіве Рэспублікі Беларусь (фонд 1440). Асветлены асноўныя аспекты нямецкай эканамічнай палітыкі на падставе шырокага фактычнага матэрыялу. Устаноўлена, што карная аперацыя «Герман», якая праводзілася нацысцкімі акупантамі ўлетку 1943 г., мела працяг увосень таго ж года. Прыведзена абагульняючая статыстыка па дэмаграфічных стратах і матэрыяльнай шкодзе, прычыненай беларускаму народу гэтай дадатковай карнай акцыяй.

К л ю ч а в ы я с л о в ы: Вялікая Айчынная вайна; нацызм; акупацыя; эканамічны генацыд; харчовая праблема; партызанскі рух; карныя аперацыі; дэмаграфічныя страты.

MANIFESTATIONS OF ECONOMIC GENOCIDE IN THE NAZI-OCCUPIED TERRITORY OF BELARUS (According to German Troy Documents)

The article analyzes captured documents of German origin stored in the National Archive of the Republic of Belarus (fund 1440). The main aspects of German economic policy are highlighted on the basis of extensive factual material. It has been established that the punitive operation "German", which was carried out by the Nazi occupiers in the summer of 1943, was continued in the autumn of the same year. Summary statistics on demographic losses and material damage caused to the Belarusian people by this additional punitive action are presented.

Key words: The Great Patriotic War; Nazism; occupation; economic genocide; food problem; partisan movement; punitive operations; demographic losses.

Пасля таго як войскі германскага вермахта заваявалі вялікія тэрыторыі еўрапейскай часткі СССР, акупацыйная адміністрацыя сутыкнулася з сур'ёзнымі праблемамі ў арганізацыі эфектыўнага кіравання імі ў гаспадарчых адносінах. Ужо праз месяц пасля пачатку вайны была праведзена

гаспадарчая інспекцыя акупаваных тэрыторый. Прыведзеная ніжэй цытата з яе справаздачы дае магчымасць убачыць поўную карціну тых цяжкасцей кіравання, якія паўсталі перад акупантамі: “Палёт над бязмежнымі прасторами Рыга-Пскоў-Опачка-Віцебск-Мінск дае дакладнае ўяўленне, што цалкам ахапіць гаспадарчым кіраваннем акупаваную рускую тэрыторыю зусім немагчыма. Мы адразу ж павінны (арыентавацца) настройвацца на тое, каб кіраваць найбольш важнымі ў гаспадарчых адносінах абласцямі, а ўсе астатнія вобласці – няхай нават яны будуць і большымі за гэтыя – пакінуць (закінуць). Калі мы не рашымся на гэта, то распылім невялікія сілы, якія ёсць у нашым распараджэнні, і амаль нічога не даб’емся. Так, напрыклад, тэрыторыя, якая абслугоўваецца гаспадарчай камандай Мінска, распасціраецца ў даўжыню на 800 км. і ў шырыню на 500 км. Гаспадарчая каманда мае крыху больш за 380 чал., уключаючы сельскагаспадарчых кіраўнікоў, г.зн. на 400 000 кв. км. мясцовасці на кожныя 1 000 кв. км. прыходзіцца адзін адзіны немец. У такіх умовах кіраванне гаспадаркай краіны немагчыма. Такім чынам, варта адмовіцца ад выкарыстання нямецкага гаспадарчага персаналу ў гаспадарчых адносінах менш важных абласцях на карысць больш важных абласцей, напрыклад, як Украіна і г.д.” [1, арк. 14–15].

З цытаванага дакумента вынікае, што акупанты глядзелі на захопленыя тэрыторыі выключна з пункту гледжання найбольш поўнага іх выкарыстання ў інтарэсах нацысцкай Германіі. Найбольш сур’ёзнай праблемай для акупацыйных улад было забеспячэнне харчаваннем гарадскога насельніцтва. У адной з аператыўных зводак акупантаў у жніўні 1941 г. на гэту тэму было сказана наступнае: “Харчовае становішча гарадскога насельніцтва пасля апошняга паведамлення амаль не змянілася, але яно неаднолькавае сярод насельніцтва. У той час як частка жыхароў ужо шмат дзён у вочы не бачыла хлеба, іншыя ж змаглі падчас ваенных дзеянняў праз рабаванне крам і складоў стварыць дастатковыя харчовыя запасы, за кошт якіх і жывуць цяпер. Частка жыхароў пастаянна блукае па дарогах і вёсках, на сваю рызыку здабываючы харчаванне” [2, арк. 89].

Выбудоўваючы эканамічныя планы на будучыню ў ліпені 1941 г., акупанты яшчэ не ўлічвалі наколькі цяжкім будзе іх ажыццяўленне з-за партызанскага і падпольнага руху на акупаванай тэрыторыі Беларусі. Тады яны бачылі галоўную небяспеку ў тым, што калі будзе ўрэзаны ліміт на тую нязначную колькасць аўтамабіляў (звычайна 6–10 штук), якія прызначаліся для гаспадарчых каманд, то праблемным стане захаванне і зберажэнне найважнейшых відаў сыравіны “і запасаў і іншага добра”, паколькі ў такім выпадку яны будуць выкарыстаны часцямі вермахта і насельніцтвам. “Любы самы строгі загад воінскім часцям аб захаванні запасаў або рацыянальным іх выдаткаванні зробіцца (бязмэтавым) бескарысным. Мы павінны разліч-

ваць на тое, што амаль нічога не знойдзем на складах. Калі ж наша наступленне і ў далейшым будзе такім запаволеным, а хутчэй рухацца не можам у сувязі з цяжкасцямі забеспячэння войск, то рускія сістэматычна ўсё спяляць, як гэта яны рабілі па-майстэрску стагоддзямі падчас ваенных паходаў на Расію” [1, арк. 15–16].

У снежні 1941 г. справы не палепшыліся: “Харчовае становішча, асабліва ў буйных гарадах, надзвычай дрэннае. На карткі ў Мінску выдаецца толькі хлеб і сіроп, аднак і за імі трэба выстаць у чарзе шмат гадзін, так што рабочыя не заўсёды могуць атрымаць іх рацыёны” [3, арк. 41].

Па талонах выдаваліся на чалавека 2 куб. м торфу, але паколькі яго трэба дастаўляць за 5–25 км., то многія жыхары адмаўляліся ад торфу і шукалі ацяпленне ў разбураных дамах. Забеспячэнне прадметамі першай неабходнасці так і не было наладжана, легальным шляхам іх нельга было атрымаць. У такіх абставінах селянін і гараджанін былі не ў стане набыць што-небудзь за сваю зарплату, адпаведна “...на ўсю моц квітнее спекуляцыя і абменны гандаль. Інстынкт самазахавання штурхае людзей на тое, каб насуперак найстражэйшым забаронам і захадам іх абыходзіць” [3, арк. 42].

Адбылася дэградацыя таварна-грашовых адносін: “Давер да каштоўнасці грошай амаль цалкам знік. Руская валюта ў прыватным гандлі наогул не курсіруе, нямецкая бярэцца неахвотна. Асновай гандлёвых разлікаў служыць самагонка, тытунь і мука, прычым гэтыя тавары бяруцца не толькі спажывальцамі, а наогул, з’яўляюцца, як правіла, мерай кошту і гандлёвых здзелак. Усё больш наступае стан падобны інфляцыі” [3, арк. 42]. Напрыканцы 1941 г. на чорным рынку 1 кг хлеба каштаваў 3,50 нямецкіх марак (далей – н.м.), 1 кг тлушчу – 30 н.м., 1 кг алею – 35 н.м., 1 кг масла – 32 н.м., 1 яйка – 1 н.м., 1 лтр. малака – 2,50 н.м., 1 кг капусты – 2 н.м., 500 г мыла – ад 6 да 8 н.м., 50 г махоркі – 8 ням. марак, 0,5 лтр. самагонкі – 15 н.м. Змяніць такое становішча, на думку нямецкіх эканамічных экспертаў, можна толькі ў тым выпадку, калі спажывальцам будзе дадзена магчымасць нешта купіць на заробленыя грошы [Там жа, арк. 42].

Цяжасці працягвалі нарастаць і ў першай палове 1942 г. У пачатку студзеня дзённы рацыён у Мінску складаў 100 г. хлеба на аднаго чалавека, пры гэтым шмат жыхароў гэтага горада наогул не атрымалі хлеба. Напружанае становішча ускладнялася яшчэ і чуткамі пра тое, што запасы бульбы скончыліся. З вёсак таксама паступалі скаргі на няроўнае харчовае забеспячэнне. Нямецкія ўлады забаранілі свабодны гандаль, але ж толькі ён пакідаў для вяскоўцаў і гараджан адзіную магчымасць атрымання дадатковага харчавання. “У гэтай сувязі сярод насельніцтва назіраюцца непавага і невыкананне распараджэнняў акупацыйных улад. Нягледзячы на

найстражэйшую забарону спекулятыўнага гандлю, ён працягвае ўзрастаць і квітнець”, – прыходзілі да несучасных для сябе высоў нацысцкіх адміністратары [4, арк. 6].

На рабочай нарадзе ў рэйхсміністра Разенберга 29 траўня 1942 г. канстатавалася, што харчовае забеспячэнне вясковага насельніцтва добрае і, наадварот, гарадскога насельніцтва катастрафічнае. Прычыну такога становішча акупанты тлумачылі недастатковай рашучасцю гаспадарчай інспекцыі, бо калі б яна “...больш выпампоўвала харчавання з сельскай мясцовасці, то харчовае становішча гарадскога насельніцтва магло быць палепшана. Аднак гаспадарчая інспекцыя паступае насуперак гэтаму, паколькі не жадае абвастраць свае адносіны з сялянамі. У той жа час гарадское насельніцтва, якое галадае, з’яўляецца крыніцай папаўнення варожага агентуры і партызан” [5, арк. 94].

Магчымы шлях для вырашэння гэтай праблемы некаторым чыноўнікам акупацыйнай адміністрацыі бачыўся ў тым, каб адміністрацыйнае, гаспадарчае і сельскагаспадарчае кіраванне засяродзіць у руках камандуючага тылам групы армій “Цэнтр”. Такое пераразмеркаванне паўнамоцтваў дазволіла б “...без правалок і ўсемагчымых «за і супраць» урэгуляваць размеркаванне харчавання ў роўнай меры паміж горадамі і сельскай мясцовасцю, што, натуральна, мела б рашаючае значэнне для ўціхамірвання краіны” [6, арк. 106–107].

Такім чынам, і ў гэтым дакуменце бачым спадзяванні акупантаў на нейкую цудадзейную моц цэнтралізацыі ўсіх эканамічных працэсаў. Пры гэтым, аналізуючы змест нямецкіх дакументаў, нельга не звярнуць увагу на тое, што ў іх часам гучаць саманадзейныя і самаўпэўненыя тэзісы, якія пераацэньваюць ступень уплыву палітыкі і прапаганды акупантаў на светапоглядныя пазіцыі паняволенага народа Беларусі: “У вольных ад партызан раёнах настроі насельніцтва добрыя. Партызанскі тэрор і бандыцкая дзейнасць у першую чаргу закранае вясковае насельніцтва. Вясковае насельніцтва, хоць яно амаль цалкам у сваіх думках на нашым баку, дзякуючы дзеянням партызан і іх распаўсюджвальнікам чутак, паступова пачынае вагацца і ад гэта наносіць шкоду іх удзелу ў аднаўленчай працы. Правядзенне аграрнай рэформы адбілася станоўча. Запланаванае ў перспектыве раздача маёнткаў асобным сялянам, якія добра зарэкамендавалі сябе ў барацьбе супраць партызан, ужо сёння можна разглядаць як паспяховую меру” [Там жа, арк. 105]. Атрымліваецца, што дастаткова вырашыць праблему забеспячэння харчаваннем гарадскога насельніцтва, раздаць пабольш зямлі сваім памагатым-калабарантам – і наступіць такое жаданае “ўціхамірванне краіны”.

Тут неабходна адзначыць, што рэалізацыі грабежніцкіх памкненняў “новай улады”, акрамя пагрозы з боку партызан, яшчэ перашкаджала і не-

надзейнасць калабаранцкіх структур. Гаворка ідзе пра дапаможную службу паліцыі парадку, якая дзейнічала пры ўсіх нямецкіх установах, а таксама “беларускіх органах самакіравання”. Акупанты вымушаны былі яе пастаянна кантраляваць, прызнаючы, што калі такі кантроль адсутнічаў, “...то гэту службу без перабольшання можна назваць як «арганізаваную рабаўнічую банду». У цяперашні час амаль штодня ажыццяўляюцца рабункі і гвалт служачымі гэтай службы парадку” [2, арк. 88].

Улетку 1942 г. харчовая праблема на акупаваных тэрыторыях абвастрылася яшчэ і ў сувязі з тым, што пачасціліся выпадкі, калі нямецкія вайскоўцы парушалі правілы мытнага кантролю пры вывазе харчавання і розных вырабаў харчасмакавай прамысловасці, а таксама пры адпраўцы пасылак. Такая сітуацыя выклікала занепакоенасць у вышэйшага кіраўніцтва Трэцяга рэйха: “У сувязі з гэтым фюрэр аддаў распараджэнне пра тое, што вайскоўцы-адпускнікі вермахта або камандзіраваныя, якія выязджаюць з усходніх абласцей у Германію, могуць браць з сабой харчавання і вырабаў смакавай прамысловасці столькі, колькі змогуць панесці самі, без старонняй дапамогі. Пры гэтым яны вызваляюцца ад усялякіх праверак і канфіскацый.

Правоз тавараў і інш. у мэтах спекуляцыі забаронены” [7, арк. 82].

Ізноў гучыць тэма барацьбы са спекуляцыяй, але ж наўрад ці такія падыходы маглі паставіць надзейны заслон гэтай з’яве.

Вясной-летам 1942 г. акупацыйныя гаспадарчыя службы ацэньвалі пагалоўе жывёлы як “больш менш спрыяльнае”, таму што ішлі вялікія пастаўкі масла, і да 1 траўня яны змаглі адправіць у Германію цэлы састаў гэтага прадукта. У той жа час яны ўжо не мелі магчымасці рэквізаваць жывёлу ў партызанскіх раёнах. Дасягненню эканамічных мэт акупантаў моцна перашкаджала рабаўнічая сістэма разлікаў з сялянамі за пастаўленую сельскагаспадарчую прадукцыю. Сяляне з кастрычніка 1941 г. да траўня 1942 г. “не бачылі ў вочы наяўных грошай”. Віна за такое становішча была ўскладзена на Цэнтральнае гандлёвае таварыства “Усход”, якое з’яўлялася органам гаспадарчай інспекцыі [5, арк. 94–95].

Па прызнанні акупацыйных служб пагалоўе коней было катастрофічна малым: “І ў гэтым хаваецца вялікая небяспека для сельскай гаспадаркі. Нашы цяглавыя сілы дапамагаюць наколькі могуць у выкананні пасяўных работ... Пасяўная кампанія па дадзеных гаспадарчай інспекцыі праведзена на 80 %. Па нашых ацэнках засеяна ўсяго 60 % пасяўных плошчаў” [Там жа, арк. 95].

Найбольшыя страты ад эканамічнага генацыду нацыстаў Беларусь панесла ў 1943 г. З дакладной запіскі ад 25 ліпеня 1943 г. раённага сельскагаспадарчага кіраўніка ў Валожыне акружнаму сельскагаспадарчаму кіраўніку

даведваемся аб выніках “гаспадарання” сумна вядомага карніцкага падраздзялення – “Зондэр-палка СС Дзірлевангера”, якім камандаваў “праслаўлены” сваёй асаблівай жорсткасцю нацысцкі злчынец Оскар Дзірлевангер.

Сельскагаспадарчы кіраўнік у Валожыне паведамляў свайму акруговаму начальству, што ён вымушаны быў умяшацца, пратэстуючы супраць бязлітасных рэквізіцый жывёлы і іншай сельскагаспадарчай прадукцыі часцямі Дзірлевангера ў Пяршайскай воласці. Аднак гэта ўмяшанне ніякіх вынікаў не дало. Часцямі Дзірлевангера было спалена 11 вёсак, а іх насельніцтва знішчана. Вёска Пяршай не была спалена толькі таму, што ў ёй быў расквартараваны 3-ці батальён 31-га паліцэйскага палка. Усё працаздольнае насельніцтва гэтай вёскі, уключаючы ўсіх служачых дзяржмаёнткаў, валасной управы, служачых і рабочых маслазавода было вывезена на работы ў Германію. Сельскагаспадарчаму кіраўніку ў Валожыне пакінулі толькі бухгалтара і намесніка, а іх сваякоў адправілі ў Германію. Ён сведчыць пра надзвычайную жорсткасць нацысцкіх карнікаў: “Група Дзірлевангера амаль не пакінула жывёлы ў воласці, яе расстрэльвалі, спальвалі ці захоплівалі ў якасці трафеяў. Жывёла, якая ўцалела, сабрана мною для вядзення сельскагаспадарчых работ. У вёсках засталіся толькі старыя і дзеці” [8, арк. 73].

Летам 1943 г. нацысты правялі дзве вялікія карніцкія аперацыі пад кодавымі назвамі “Котбус” і “Герман”. У першым выпадку Курт фон Готберг паведаміў пра наступныя вынікі:

“Страты праціўніка: забіта ў ходзе баёў – 6087 чал., захоплена ў палон 599 чал., расстраляна – 3709 чал. Захоплена рабочай сілы: мужчын – 4997 чал., жанчын – 1056 чал. Захопленыя трафеі: кароў – 3262 шт., авечак – 2182 шт., коней – 904, свіней – 158, паўшубкаў і скур розных – 1618 шт., зерня – 684 тоны, бульбы – 24 тоны, ільнасемя – 38 цнтр., мукі – 70 цнтр., 2 мяшкі ільнавалакна, 2 мяшкі ільнанітак” [9, арк. 72–73].

Яшчэ больш маштабныя праявы эканамічнага генацыду нацысцкіх акупантаў бачны са справаздачы аб правядзенні аперацыі “Герман”:

“Захоплена рабочай сілы: мужчын – 9065 чал., жанчын – 7701 чал., дзяцей – 4178 чал. Захоплена сельскагаспадарчай прадукцыі: коней – 3145 шт., кароў – 6776 шт., цялят – 499 шт., авечак – 9571 шт., цялят – 499 шт., свіней – 1517, парасят – 50, коз – 14, гусей – 230, курэй – 155, зерня – 11 тон, астатняе яшчэ не ўзважана, мукі – 75 цнтр., пянкі – 0,35 т., поўсці – 10 кг, скур – 176 шт., 1 – малацілка і звыш 100 сельгасмашын” [10, арк. 77].

Акрамя таго фон Готберг паведамляў, што хоць аперацыя “Герман” афіцыйна завершылася 11 жніўня 1943 г., на тэрыторыі Навагрудскай акругі працягвалася сіламі некалькіх паліцэйскіх батальёнаў аперацыя па захопу насельніцтва, пра вынікі якой ён абяцаў паведаміць дадаткова [10, арк. 76]. Змест архіўных дакументаў сведчыць пра тое, што гэта аперацыя зацягнула-

ся да верасня-кастрычніка 1943 г. і яна не абмежавалася толькі захопам людзей. Яе вынікі на аснове дзённых справаздач абагульнены ў прыведзеных ніжэй табліцах (табл. 1, табл. 2, табл. 3)¹.

Т а б л і ц а 1

Вынікі карнай аперацыі “Герман” баявой групы Готберг:
дэмаграфічныя страты

Дата	Захоплена для адпраўкі на працу ў Германію			Расстраляна / забіта	Узята ў палон
	Мужчын	Жанчын	Дзяцей		
27.09.1943	100	74			
28.09.1943	1386	168	11	84/8	3
29.09.1943	503	176	47	16/-	4
30.09.1943	900	51	4		
01.10.1943	142	114	20		4
02.10.1943	968	506	316	1/39	1
03.10.1943	87	95	77	1/54	
04.10.1943	589	340	158	-/31	2
05.10.1943	241	280	202	2/42	40
06.10.1943	147	99	52	4/13	16
07.10.1943	485	477	290	3/21	41
08.10.1943	330	269	156	33/22	11 (35 перабежч.)
09.10.1943	285	280	267	8/3	9
10.10.1943	378	290	113	12/26	34
11.10.1943	778	677	429	10/9	
12.10.1943	720	343	259	22/12	58
13.10.1943	269	321	135	4/25	4 (1 пераб.)
14.10.1943	356	419	312	9/26	64
15.10.1943	154	239	187	1/42	5
16.10.1943	573	803	405	11/-	
17.10.1943	102	110	89	5/2	22
Усяго	9493	6131	3529	226/375	318 (36 перабежч.)

¹ Усе табліцы складзены паводле: [11, арк. 213–252].

Таблица 2

Вынікі карнай аперацыі “Герман” баявой групы Готберг:
матэрыяльныя страты (пагалоўе жывёлы, захопленай акупантамі)

Дата	Маладняк	Свінні	Авечкі і козы	Коні	Дробная жывёла
27.09.1943		14		5	347
28.09.1943	808	177	1196	26	348
29.09.1943	375	117	1006	105	
30.09.1943	813	103	57	158	
01.10.1943	556	398	1970		1923
02.10.1943	2525	175	4655	152	90
03.10.1943	991	83	1655	51	6
04.10.1943	1735	700	2767	43	42
05.10.1943	376	145	723	94	24
06.10.1943	537	235	1092	56	9
07.10.1943	574	114	458	218	201
08.10.1943	700	73	1660	80	25
09.10.1943	284	26	502	190	61
10.10.1943	538	7	406	83	
11.10.1943	1336	375	1335	157	
12.10.1943	1018	196	955	197	26
13.10.1943	391	15	317	55	61
14.10.1943	1064	119	927	91	
15.10.1943	139	60	277	37	
16.10.1943	693	228	598		26
17.10.1943	240	297	417	22	46
Усяго	15693	3657	22973	1820	3235

Таблица 3

Вынікі карнай аперацыі “Герман” баявой групы Готберг:
матэрыяльныя каштоўнасці, захопленыя акупантамі
(усе лічбы пададзены ў цэнтнерах)

Дата	Жыта / Авёс	Бульба	Сена / Салома	Гародніна	Лён
02.10.1943	172,37	408,52	840	10,28	1,18
03.10.1943	394	107	30	427,5	6
04.10.1943	119,03	5		1,4	3,6
05.10.1943	78	214	9	0,37	0,13
06.10.1943	41,88	368,88	64		
07.10.1943	68,68	484,44	336	110	
08.10.1943	190	443			10,3
09.10.1943	35	440	4	103	
10.10.1943	188	287	2	1,5	7
12.10.1943	2564	666	807		2
13.10.1943	307	1980	22		
14.10.1943	1846	2337	157		1
15.10.1943	707	2903	48		20
16.10.1943	2387	2990	280	14	
17.10.1943	624	1378	34		32
Усяго	9721,96	15011,84	2633	668,05	83,21

Такім чынам, выяўленыя дакументальныя крыніцы дазваляюць больш глыбока зразумець эканамічны аспект палітыкі генацыду беларускага народа, якую праводзілі нацысцкія акупацыйныя ўлады. Яе галоўнымі наступствамі былі дэградацыя таварна-грашовых адносін, натуралізацыя эканамічных сувязей, хранічная праблема забеспячэння насельніцтва прадуктамі харачавання. Найбольшыя страты – дэмаграфічныя і матэрыяльныя – Беларусь панесла ў выніку буйных карных аперацый у 1943 г. У выніку даследавання нямецкіх трафейных дакументаў было ўстаноўлена, што карная аперацыя “Герман” мела працяг у верасні-кастрычніку 1943 г. Страты, якія яна прычыніла, абагульнены ў дадзенай публікацыі.

ЛІТАРАТУРА

1. Справаздача аб паездцы на тэрыторыю гаспадарчай інспекцыі “Поўнач” і гаспадарчай інспекцыі “Цэнтр” у перыяд з 21 па 27 ліпеня 1941 года // Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (НАРБ). – Ф. 1440. Воп. 3. Спр. 937.

2. Служба начальніка паліцыі бяспекі і СД. Аператыўная зводка з СССР № 67 ад 29 жніўня 1941 г. // НАРБ. – Ф. 1440. Воп. 3. Спр. 938.
3. Дадатак да аператыўнай зводкі № 10 аддзела прапаганды В / “Остланд” / ад 31 снежня 1941 г. // НАРБ. – Ф. 1440. Воп. 3. Спр. 931.
4. Паведамленне аб абстаноўцы № 12 за перыяд з 10 па 25 студзеня 1942 г. аддзела прапаганды “Остланд” пры камандаванні вермахта // НАРБ. – Ф. 1440. Воп. 3. Спр. 932.
5. Тэзісы аб гаспадарчым становішчы да нарады ў рэйхсміністра 29 траўня 1942 г. // НАРБ. Ф. 1440. Воп. 3. Спр. 936.
6. Данясенне № 13 ад 10 ліпеня 1942 г. аб настроях і паводзінах насельніцтва ўпаўнаважанага рэйхсміністра па занятых усходніх абласцях пры камандуючым генерале ахоўнымі войскамі і камандуючым тылам групы армій “Цэнтр” у імперскае міністэрства па занятых усходніх абласцях // НАРБ. – Ф. 1440. Воп. 3. Спр. 936.
7. Дзённы загад вышэйшага начальніка СС і паліцыі Расіі “Цэнтр” “Аб вывазе харчавання і інш. з занятых усходніх абласцей у рэйх” ад 25 жніўня 1942 г. // НАРБ. – Ф. 1440. Воп. 3. Спр. 932.
8. Дакладная запіска 25 ліпеня 1943 г. раённага сельскагаспадарчага кіраўніка ў Валожыне акружнаму сельскагаспадарчаму кіраўніку аб выніках захопу сельскагаспадарчай прадукцыі ў ходзе правядзення аперацыі супраць партызан ў Пяршайскай воласці баявой групай Дзірлевангера // НАРБ. – Ф. 1440. Воп. 3. Спр. 937.
9. Вытрымкі з баявога данясення ад 28 чэрвеня 1943 г. брыгадэфюрэра СС і генерал-маёра паліцыі фон Готберга аб ходзе правядзення аперацыі супраць партызан “Котбус” у маі-чэрвені 1943 г. // НАРБ. – Ф. 1440. Воп. 3. Спр. 937.
10. Вытрымкі са справаздачы 20 жніўня 1943 г. групенфюрэра СС і генерал-лейтэнанта паліцыі фон Готберга аб выніках аперацыі супраць партызан “Герман” на тэрыторыі Баранавіцкай акругі ў ліпені-жніўні 1943 г. // НАРБ. – Ф. 1440. Воп. 3. Спр. 937.
11. Выніковае паведамленне аб аперацыі “Герман” баявой групы Готберг. 14 жніўня 1943 г. НАРБ. – Ф. 1440. Воп. 3. Спр. 937.

Поступила в редакцию 06.05.2025